

กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโกล่อมและบ้านแสงอร่าม ตำบลกุดหมากไฟ

อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี

Learning Processes of Activity Groups at Ban Khok Lam and Ban Saeng aram, Tam Bon Kut

Mak Fai, Nong Wua So District, Udon Thani

จตุติมาพร พลพงษ์ (Jutimaphorn Phonphong)* ดร.สมพันธ์ เตชะอธิก (Dr. Somphant echaatik)**

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้าน โกล่อมและบ้านแสงอร่าม ตำบลกุดหมากไฟ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งศึกษาถึงลักษณะวิธีการ และกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่ม ผลการศึกษา พบว่า การเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนมี 5 ลักษณะ ได้แก่ 1) การเรียนรู้จากการแก้ไขปัญหาในชีวิตจริง 2) การเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง 3) การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมด้วยกระบวนการกลุ่ม 4) การเรียนรู้และทำงานร่วมกันเป็นเครือข่าย และ 5) การใช้สื่อเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้ กลุ่มกิจกรรมในชุมชนมีวิธีการเรียนรู้แบบผสมผสาน จากการสังเกต การฟัง การถามเพื่อทำความเข้าใจ และการทดลองทำซ้ำๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจและความรู้ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ในกระบวนการเรียนรู้มี 5 ขั้นตอน คือ 1) วิเคราะห์ปัญหา 2) ค้นหาผู้สนใจเรียนรู้ 3) ระบุปัญหาและความต้องการ 4) จัดกิจกรรมการเรียนรู้ และ 5) นำความรู้มาประยุกต์ใช้

ABSTRACT

The purpose of this research is to study learning processes of various groups in Ban Khok Lam and Ban Saeng A-ram, Tam Bon Kut Mak Fai, Nong Wua So District, Udon Thani. Qualitative methods were conducted in this research. As the results, there are five modes of learning; 1) learning by real-life solving 2) learning by doing 3) learning by group participating 4) learning by exchange among group and network, and 5) learning by using additional media. Observations, listening and questioning are the way for making their understanding of the contents, and also repeatedly experiment is employed for more their extent understanding. There are five steps of learning; 1) problems analyzing 2) searching attended person 3) problems and needs identifying 4) learning activities organizing, and 5) knowledge applying.

คำสำคัญ: กระบวนการเรียนรู้ องค์กรชุมชน

Keywords: Learning Process, Community Organization

*นักศึกษาคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น สาขาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

**อาจารย์ สาขาวิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทนำ

การพัฒนาในปัจจุบัน ได้ให้ความสำคัญกับบทบาทและการพัฒนาภาคประชาชนมากขึ้น โดยสนับสนุนองค์กรชุมชนให้มีการเตรียมคนให้สามารถคิดเป็น ทำเป็น มีเหตุผล มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ แก้ปัญหาได้ และมีการสร้างกลุ่มหรือเครือข่ายร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบและรักษาผลประโยชน์ของชุมชนด้วยตนเอง เพื่อรองรับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงได้อย่างเหมาะสม อันจะทำให้การพัฒนาประเทศขับเคลื่อนไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ (สถาบันเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน, 2552) จากเป้าหมายดังกล่าวทำให้หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการทำงาน โดยเข้าไปเสริมสร้างและพัฒนาการเรียนรู้ในชุมชน ส่งผลให้เกิดการรวมตัวของประชาชนในรูปแบบของกลุ่มเพื่อวางแผนและขอทุนจากหน่วยงานต่าง ๆ (สมพันธ์ เศษะอธิก และคณะ, 2549) ทั้งกลุ่มอาชีพ กลุ่มวิสาหกิจชุมชน กองทุนต่าง ๆ และองค์กรชุมชนอื่น ๆ เช่น กลุ่มอาชีพอาหาร กลุ่มอาชีพด้านผ้าและเครื่องแต่งกาย กลุ่มอาชีพเลี้ยงสัตว์ กลุ่มอาชีพสมุนไพร และกลุ่มอาชีพด้านการบริการ เป็นต้น (กรมส่งเสริมสหกรณ์, 2556) ซึ่งถือเป็นระบบเศรษฐกิจฐานรากที่มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจในระดับประเทศ เป็นจุดแข็งและศักยภาพที่มีอยู่ในการสร้างความเข้มแข็งและรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจของประเทศ (สาวณี รอดสิน, 2554)

อย่างไรก็ตาม ขจรศักดิ์ วงศ์วิราช (2552) อธิบายว่า การดำเนินงานของกลุ่ม กองทุน หรือองค์กรชุมชนต่าง ๆ ในประเทศไทย ยังมีปัญหาด้านการบริหารจัดการ เช่น ขาดแคลนแรงงาน งบประมาณและวัสดุอุปกรณ์ ไม่มีตลาดในการจำหน่ายผลผลิต ไม่มีการแลกเปลี่ยนหรือถ่ายทอดองค์ความรู้ และขาดการช่วยเหลือพึ่งพาซึ่งกันและกัน เป็นต้น ส่งผลให้กลุ่ม/องค์กรชุมชนหลายกลุ่มขาดความต่อเนื่องในการดำเนินการหรือต้องหยุดดำเนินการ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าท้ายที่สุดแล้วประชาชนยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ด้วยตนเอง และยังรอรับการช่วยเหลือจากรัฐหรือหน่วยงานอื่น ๆ อยู่ ดังนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่กลุ่มและเครือข่ายประชาชน ทั้งนี้ ปาริชาติ วัลย์เสถียร (2549) ได้กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้เป็นหัวใจสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งในชุมชน ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านรู้เนื้อรู้ตัว เกิดปัญญารู้เท่าทันสถานการณ์ และสามารถกำหนดชีวิตตัวเองได้

หมู่บ้านโคกถ้ำ และบ้านแสงอร่าม (เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกัน) ตำบลกุดหมากไฟ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีการหนุนเสริมด้านการพัฒนาและการเรียนรู้จากหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน จนก่อให้เกิดการรวมตัวของประชาชนในรูปแบบของกลุ่ม จำนวนทั้งสิ้น 9 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มกองทุนปุ๋ย กลุ่มกองทุนเมล็ดพันธุ์ข้าว กลุ่มกองทุนปศุสัตว์ กลุ่มกองทุนศึกษาดูงาน กลุ่มกองทุนการตลาด กลุ่มกองทุนผู้ใช้น้ำ กลุ่มกองทุนโรงสีข้าวชุมชน กลุ่มผลิตภัณฑ์จากหม่อนไหม และกลุ่มวิสาหกิจชุมชนแปรรูปน้ำข้าวกล้อง ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนและพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ชาวบ้านอยู่รอด ใช้ชีวิตแบบพอเพียงอย่างยั่งยืน และสามารถพึ่งพาตนเองได้ ที่ผ่านมากิจกรรมในชุมชนได้รับการสนับสนุนทรัพยากรในการดำเนินงานกลุ่ม และส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยกระบวนการต่างๆ เช่น การสรุปบทเรียนการดำเนินงาน จัดอบรมเชิงปฏิบัติการ จัดการศึกษาเรียนรู้ดูงาน รวมถึงการติดตามหนุนเสริมการดำเนินงานในพื้นที่ โดยมีเป้าหมายเพื่อให้กลุ่มเกิดการช่วยเหลือพึ่งพากัน แก้ไขปัญหาพร้อมกันได้ด้วยตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ ลดการพึ่งพาจากภายนอก รวมถึงเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันและเป็นชุมชนที่มีการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา อันจะนำไปสู่ความเข้มแข็งและความยั่งยืนในการพัฒนาชุมชน

จากสถานการณ์ดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาและทำความเข้าใจถึงกระบวนการเรียนรู้ทั้งภายในและภายนอกของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกถ้ำและบ้านแสงอร่าม ตำบลกุดหมากไฟ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี เพื่อรวบรวมเป็นข้อมูลสารสนเทศซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการนำไปเผยแพร่ ขยายผล กำหนดเป็นแนวทางหรือนโยบายในการพัฒนาส่งเสริมกลุ่มอาชีพ กลุ่มกิจกรรมในชุมชน หรือกลุ่มองค์กรชุมชนอื่นๆ ในประเทศไทย ให้เกิดการดำเนินงานอย่างเข้มแข็ง ต่อเนื่องและยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน บ้าน โกล่ลุ่มและบ้าน แสงอร่าม ตำบลกุดหมากไฟ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี

วิธีการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพในการศึกษา โดยทำการศึกษาชุมชนจากเอกสารต่าง ๆ ที่ได้มาจากหน่วยงานและองค์กรที่เกี่ยวข้อง เพื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นถึงบริบทชุมชน และการดำเนินงานของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน พร้อมทั้งสัมภาษณ์เชิงลึกและสนทนากลุ่มในประเด็นกระบวนการเรียนรู้ภายในของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน ทำความเข้าใจถึงลักษณะ วิธีการ และกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรม ซึ่งมีแบบสัมภาษณ์กึ่ง โครงสร้างและแนวทางการสนทนากลุ่มเป็นเครื่องมือ ร่วมกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่ต้องการ มีพื้นที่ในการวิจัยและการเก็บรวบรวมข้อมูล คือบ้าน โกล่ลุ่ม หมู่ 3 และบ้านแสงอร่าม หมู่ 11 ตำบลกุดหมากไฟ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ดำเนินงาน โครงการบริหารจัดการน้ำอย่างยั่งยืนอ่างเก็บน้ำห้วยคล้ายอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ที่ได้บูรณาการหน่วยงานต่างๆ มาร่วมดำเนินงานเป็นจำนวนมาก และเป็นพื้นที่ที่มีหน่วยงานมาช่วยเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน

ผู้ให้ข้อมูลประกอบด้วย ผู้นำชุมชนทั้ง 2 ชุมชน ตัวแทนกลุ่มกิจกรรมในชุมชน และตัวแทนหน่วยงานที่มีส่วนในการสนับสนุนการดำเนินงานและเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน ได้แก่ เจ้าหน้าที่มูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ นักวิจัยจากมหาวิทยาลัยขอนแก่น และนักพัฒนาองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเทศบาลตำบลกุดหมากไฟ รวมทั้งสิ้นจำนวน 35 คน จากนั้นนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์โดยการตรวจสอบ และการจัดหมวดหมู่ของข้อมูลตามประเด็นที่ต้องการศึกษา ทำการนำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analysis Description) และนำเสนอตามกรอบแนวคิดทฤษฎี

ผลการวิจัย

จากการศึกษา พบว่า หมู่บ้าน โกล่ลุ่มและบ้านแสงอร่าม เป็นชุมชนชนบทอีสาน ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่การปกครองของเทศบาลตำบลกุดหมากไฟ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี แต่เดิมนั้นทั้งสองหมู่บ้านเป็นชุมชนเดียวกันแต่ด้วยจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ในปี พ.ศ.2539 จึงแยกหมู่บ้านออกเป็น 2 หมู่ เพื่อให้ง่ายต่อการปกครอง และการบริหารงบประมาณในการพัฒนาหมู่บ้าน อย่างไรก็ตามประชาชนทั้ง 2 หมู่บ้านนี้ ยังคงติดต่อกันสัมพันธ์กัน และดำรงชีวิตโดยมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือพึ่งพากันอยู่เสมอ ในปี พ.ศ.2546 หมู่บ้านได้รับพระราชทาน “โครงการอ่างเก็บน้ำห้วยคล้าย” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับเป็นโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ และได้ปรับปรุงแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2551 แต่ยังไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ เนื่องจากยังไม่มียระบบส่งน้ำและระบบการบริหารจัดการน้ำ ด้วยสภาวะความแห้งแล้ง และการขาดแคลนน้ำ ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่อพยพไปขายแรงงานต่างจังหวัดและต่างประเทศ เมื่อเสร็จสิ้นฤดูกาลทำนา

ในปี พ.ศ. 2553 มูลนิธิชัยพัฒนาจึงเสนอต่อคณะกรรมการมูลนิธิปิดทองหลังพระฯ ให้พิจารณาอนุมัติปรับปรุงและพัฒนาอ่างเก็บน้ำห้วยคล้าย และมีมติอนุมัติให้ดำเนินงาน โครงการ ภายใต้ชื่อ “โครงการบริหารจัดการน้ำอย่างยั่งยืนอ่างเก็บน้ำห้วยคล้ายอันเนื่องมาจากพระราชดำริ” เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ระดับชุมชน ขยายผลสู่จังหวัดและประเทศ เป็นต้นแบบการพัฒนาในรูปแบบใหม่ที่มีแนวคิด “ทำเล็ก ประหยัด ขยายผลเร็วในวงกว้าง และได้ประโยชน์

สูงสุด” ริเริ่มดำเนินโครงการฯ เดือนมกราคม ปี พ.ศ. 2554 บูรณาการการดำเนินงานร่วมกันระหว่างหน่วยงานสืบสานแนวพระราชดำริ หน่วยงานราชการ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สถาบันการศึกษา และภาคเอกชน ยกตัวอย่างเช่น กรมการปกครององค์การบริหารส่วนจังหวัดอุดรธานี องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเทศบาลตำบลคูหาภุมไฟ มูลนิธิชัยพัฒนา มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์ บริษัทปูนซิเมนต์ไทย จำกัด (SCG) และมหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี โครงการฯ มีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน และพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน โดยเริ่มจากการปรับปรุงและซ่อมแซมเพื่อเพิ่มความจุอ่างเก็บน้ำห้วยคาลัย จากนั้นก่อสร้างระบบกระจายน้ำโดยต่อท่อจากอ่างเก็บน้ำเข้าสู่แปลงนาเกษตรกร เพื่อให้สามารถเพาะปลูกได้ในช่วงฤดูแล้งหรือหลังการทำนา ส่งเสริมให้ชาวบ้านดำเนินชีวิตแบบพอเพียง ด้วยการทำเกษตรผสมผสาน ทำกิจกรรมเลี้ยงสัตว์และปลูกพืชหลังนา พร้อมทั้งส่งเสริมการรวมกลุ่ม ร่วมแรง ร่วมใจทำธุรกิจเล็กๆ ก่อให้เกิดเป็นกลุ่มอาชีพ กองทุน และองค์กรชุมชน ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่า กลุ่มกิจกรรมในชุมชนทั้งสิ้น 10 กลุ่ม ได้แก่ กองทุนหมู กองทุนยาและเวชภัณฑ์สัตว์ กองทุนปุ๋ย กองทุนศึกษาดูงาน กองทุนเมล็ดพันธุ์ผักและพืชหลังนา กองทุนการตลาด กองทุนเมล็ดพันธุ์ข้าว กองทุนกลุ่มผู้ใช้น้ำ กองทุนเปิด และกองทุนโรงสีข้าวชุมชน ซึ่งมีมูลนิธิปิดทองหลังพระฯ เป็นหน่วยงานหลักในการเฝ้าอำนวยความสะดวก และสนับสนุนกิจกรรม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เป็น “พี่เลี้ยง” ให้กับชาวบ้าน นับเป็นจุดเริ่มต้นกระบวนการพัฒนาและกระบวนการเรียนรู้ของคน กลุ่ม/องค์กรในหมู่บ้าน โคนกลมและบ้านแสงอร่าม

ภายหลังการพัฒนาในพื้นที่ผ่านไป 3 ปี ทำให้ชาวบ้านมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เพราะมีน้ำที่สามารถทำการเกษตรได้ตลอดทั้งปี ทำให้มีรายได้เสริมจากการขายสินค้าทางการเกษตรและการรวมกลุ่มบริหารจัดการด้านการผลิต แปรรูป และการตลาด จนสามารถปลดหนี้สินได้บ้าง แต่มีดิสสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนกลับถดถอยลง เช่น การแตกความรักรักความสามัคคี เกิดความขัดแย้งแตกแยก การช่วยเหลือพึ่งพากันลดน้อยลง ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2557 มูลนิธิมั่นพัฒนาจึงได้ร่วมกับมหาวิทยาลัยขอนแก่น จัดกระบวนการเรียนรู้และการพัฒนาให้แก่บุคคล กลุ่ม และชุมชน ผ่าน **“โครงการวิจัยและพัฒนาเรื่องการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้และความเข้มแข็งของชุมชนสู่คุณธรรม จริยธรรม และเศรษฐกิจพอเพียง”** มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการช่วยเหลือพึ่งพากัน ลดการพึ่งพาจากภายนอก เกิดคุณธรรม จริยธรรม และมีการดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล กลุ่ม และชุมชน ดำเนินการถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2561 รวมระยะเวลาทั้งสิ้น 3 ปี ซึ่งนับเป็นการยกระดับกระบวนการเรียนรู้และการพัฒนาในชุมชนให้เข้มข้นยิ่งขึ้น ทั้งนี้ได้บูรณาการการดำเนินงานร่วมกับโครงการบริหารจัดการน้ำอย่างยั่งยืนอ่างเก็บน้ำห้วยคาลัยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ

กลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้าน โคนกลมและบ้านแสงอร่าม ปัจจุบันมี 9 กลุ่ม ซึ่งเป็นกลุ่มเดิมที่เกิดจากการหนุนเสริมของมูลนิธิปิดทองหลังพระฯ จำนวน 7 กลุ่ม ได้แก่ กองทุนศึกษาดูงาน กองทุนเมล็ดพันธุ์ผักและพืชหลังนา กองทุนการตลาด กองทุนเมล็ดพันธุ์ข้าว กองทุนกลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มวิสาหกิจโรงสีข้าวชุมชน และกองทุนปศุสัตว์ (ซึ่งเกิดขึ้นจากการสรุปบทเรียนการดำเนินงานร่วมกันของกองทุนหมู กองทุนยาและเวชภัณฑ์สัตว์ และกองทุนเปิด ว่ามีลักษณะการดำเนินงานที่คล้ายคลึงกัน มีคณะกรรมการทับซ้อนกัน และบางกลุ่มมีการดำเนินงานในลักษณะขาดทุน จึงยุบรวมทั้ง 3 กลุ่มเป็นกลุ่มเดียว คือ กองทุนปศุสัตว์) และมีกลุ่มที่เกิดจากการสนับสนุนของกรมการพัฒนาชุมชน อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี 1 กลุ่ม คือ กลุ่มผลิตภัณฑ์จากหม่อนไหม นอกจากนี้ยังมีกลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่จากการหนุนเสริมของคณะวิจัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น ภายใต้โครงการวิจัยและพัฒนาเรื่องการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้และความเข้มแข็งของชุมชนสู่คุณธรรม จริยธรรม และเศรษฐกิจพอเพียง 1 กลุ่ม คือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนแปรรูปน้ำข้าวกล้องรวมจำนวนกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้าน โคนกลมและบ้านแสงอร่ามในปัจจุบันทั้งสิ้น 9 กลุ่ม ซึ่งมีลักษณะการดำเนินงานแตกต่างกันออกไปตามเป้าหมาย วัตถุประสงค์ และภารกิจของแต่ละกลุ่ม

สำหรับการศึกษาดังกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน พบว่ามีหลายลักษณะ ได้แก่ การเรียนรู้จากการแก้ไขปัญหาในชีวิตจริง ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่ม และระดับชุมชน ซึ่งเป็นการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหา และตอบสนองความต้องการในการพัฒนาตนเอง พัฒนากลุ่ม และพัฒนาชุมชน โดยพบว่า ระดับปัจเจกบุคคล มี “ปัญหาปากท้อง” เช่น ต้นทุนในการผลิตสูง ผลผลิตตกต่ำและไม่มีคุณภาพ ระบายในครัวเรือนสูง และมีหนี้สิน แต่ได้เกิดการเรียนรู้และการปรับตัวด้วยการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตทางการเกษตรมาปลูกพืชแบบผสมผสาน เพื่อให้มีแหล่งอาหารในครัวเรือนและมีรายได้เสริม ดังที่สมาชิกกลุ่มกิจกรรมในชุมชนได้กล่าวว่า “...ปัญหาสำหรับชาวบ้านจะเป็นเรื่องปากท้องนี่ละ เงินบ่พอใช้แน่ เป็นหนี้แน่ ขายข้าวบ่พอใช้ได้เงินเพราะว่าผลผลิตบ่ดี แต่ก่อนแม่เฮ็ดนาอย่างเดียวเดี๋ยวนี้เปลี่ยนมาปลูกพืชหลายชนิด หัวนาปลูกมันสำปะหลัง ตรงกลางขุดสระแล้วกะปลูกผักสวนครัว นาที่เหลือส่วนหนึ่งกะปลูกข้าวไว้กิน อีกส่วนหนึ่งปลูกอ้อย กะดิษฐ์ บ่ถึงกับรวย แต่กะพออยู่พอกิน...” (สุกัญญา นิมล, สทนทากลุ่ม 2560) ระดับกลุ่ม มีปัญหาด้านการบริหารจัดการทั้งด้านงาน เงิน คน และวัสดุอุปกรณ์ เช่น ขาดแคลนวัสดุอุปกรณ์ สมาชิกไม่ปฏิบัติตามระเบียบ ขาดแคลนเงินทุนหมุนเวียนในกลุ่ม ไม่มีแหล่งจำหน่ายผลผลิต และไม่มีสถานที่ดำเนินงานกลุ่ม เป็นต้น มีการเรียนรู้ร่วมกันโดยจัดประชุมกลุ่ม ร่วมวิเคราะห์สาเหตุปัญหา และร่วมแลกเปลี่ยนระดมความคิดเห็นเพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหา นำไปสู่การกำหนดแนวทาง กิจกรรม และวิธีการแก้ไขปัญหาของกลุ่ม ในระดับชุมชน เป็นปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อคนส่วนใหญ่และคนในชุมชนเห็นพ้องต้องกันว่าเป็นปัญหาที่ควรได้รับการแก้ไข เช่น ปัญหาความแห้งแล้งและขาดแคลนน้ำ ปัญหาการขาดความรักความสามัคคีของคนในชุมชน ปัญหาขยะ ปัญหาสุขภาพและการบริโภคอาหารที่ไม่ปลอดภัย เป็นต้น ในการวิเคราะห์ปัญหาจะทำผ่านเวทีประชุม เวทีประชาคม หรือเมื่อมีการรวมตัวของชาวบ้านในงานสำคัญต่างๆ ของหมู่บ้าน เช่น กิจกรรมทำความสะอาดหมู่บ้าน กิจกรรมสำคัญทางศาสนา และงานบุญประเพณีของชุมชน ดังที่ผู้นำชุมชนเล่าให้ฟังว่า “...แต่ก่อนนิบ้านเฮาแห้งแล้ง ดินเป็นลูกรัง แม้แต่หญ้ากะบ่ขึ้น มีอ่างเก็บน้ำกะใช้บ่ได้เพราะบ่มีระบบส่งน้ำ คนในหมู่บ้านกะเลยอพยพไปเฮ็ดงานต่างประเทศ พอมีน้ำมาเฮ็ดการเกษตรกะมีปัญหาแย่งกันใช้น้ำ ปัญหาสารเคมี ดินเสื่อมโทรม มีกลุ่มกะมีความขัดแย้งแตกสามัคคี แต่กะพยายามแก้ แก้ได้แน่บ่ได้แน่กะค่อยๆ เรียนรู้กันไป...” (สุดใจ เจริญสุข และเสวต จันทร์หอม, สัมภาษณ์ 2559)

การเรียนรู้ในลักษณะต่อมา คือ การเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง การเรียนรู้ที่มาจากปัญหาของปัจเจกบุคคล กลุ่มและชุมชน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น มีการปรึกษาหารือถึงปัญหาเพื่อหาแนวทางแก้ไข จนในหลายๆ ครั้งนำไปสู่การรวมตัวทำกิจกรรมร่วมกัน ลงมือปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญหาหรือตอบสนองความต้องการของกลุ่มและชุมชน ยกตัวอย่างเช่น การรวมกลุ่มลงมือปลูกผักปลอดสารพิษเพื่อแก้ไขปัญหาสุขภาพของคนในชุมชน ดังที่ประธานกลุ่มกองทุนการตลาดเล่าให้ฟังว่า “...ชาวบ้านเคยประสบปัญหาสารเคมีตกค้างในร่างกาย บางคนกะผื่นขึ้น เมื่อยง่าย บางคนไหลตายช่วงนั้นต่อกัน 3 4 ศพ ชาวบ้านกะเลยคิดว่าน่าจะเป็นเพราะสารเคมีที่เฮาใช้ปลูกข้าวปลูกผัก เลยได้มารวมตัวกันปลูกผักปลอดสารพิษ เฮ็ดแปลงรวม เอาแสงเอาอุปกรณ์มาชอยกัน เปลี่ยนเวรกันไปรดน้ำ ใสปุ๋ย หอดยามเก็บกะเอาไปขายให้คนในหมู่บ้าน ได้เงินมากะเอามาแบ่งกัน...” (ทองสุข เสนาอุดร, สทนทากลุ่ม 2560) การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมด้วยกระบวนการกลุ่ม เป็นอีกลักษณะการเรียนรู้หนึ่งที่สำคัญ พบว่ามี 2 ลักษณะ คือ การรวมกลุ่มเรียนรู้ที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละกลุ่ม โดยกลุ่มเป้าหมายที่เข้าร่วมเรียนรู้คือกรรมการและสมาชิกของแต่ละกลุ่มเป็นหลัก ซึ่งจะกระทำผ่านเวทีประชุมกลุ่ม แต่ละกลุ่มจะมีการเรียนรู้ที่แตกต่างออกไปตามบริบทการดำเนินงานของแต่ละกลุ่ม ยกตัวอย่างเช่น กลุ่มกองทุนผู้ใช้น้ำ ร่วมกันเรียนรู้ในเรื่องการวางแผนจ่ายน้ำในแต่ละช่วงเวลาให้สอดคล้องกับชนิดพืชหลังที่ชาวบ้านปลูก การพูดคุยถึงประสิทธิภาพอ่างเก็บน้ำและปัญหาอ่างเก็บน้ำ เช่น อุปกรณ์ชำรุด อ่างเก็บน้ำตื้นเขินฝายพวงชำรุด เป็นต้น หรือกลุ่มกองทุนศึกษาดูงาน มีการเรียนรู้ในเรื่องการวางแผนนำวัตถุดิบในชุมชนมาประกอบอาหาร การปรับปรุงคุณภาพและรสชาติอาหารสำหรับต้อนรับคณะศึกษาดูงานให้อร่อย สะอาด ถูกสุขลักษณะ นำ

รับประทาน เป็นต้น อีกลักษณะหนึ่ง คือ *การรวมกลุ่มเรียนรู้ตามความสนใจ* เป็นการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนที่ไม่ได้คำนึงถึงการเป็นสมาชิกภาพของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่ยึดความสนใจในเรื่องนั้นๆ เป็นสำคัญ ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่หรือปากท้องของชาวบ้านโดยตรง เช่น การรวมกลุ่มเรียนรู้เรื่องการเลี้ยงจิ้งหรีด และการรวมกลุ่มเรียนรู้เรื่องการปลูกกล้วยหอม เป็นต้น โดยจะมีบุคคลในชุมชนที่เป็นต้นแบบรูปธรรมความสำเร็จเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้และนำวิธีการ ให้คำปรึกษา สาธิตให้ดู เพื่อให้เพื่อนสมาชิกในชุมชนได้นำไปปฏิบัติตาม

นอกจากนี้กลุ่มกิจกรรมในชุมชน ยังมี *การเรียนรู้และทำงานร่วมกันเป็นเครือข่าย ทั้งเครือข่ายภายในชุมชน* โดยทั้ง 9 กลุ่ม มีการจัดประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ผ่านเวทีประชุมติดตามการดำเนินงาน ซึ่งจะจัดขึ้นในทุก 3 เดือน ใช้ชื่อว่า “*เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้กลุ่มเข้มแข็งช่วยกลุ่มอ่อนแอ*” เพื่อให้แต่ละกลุ่มรายงานความก้าวหน้าผลการดำเนินงาน หรือนำเสนอปัญหาด้านการบริหารจัดการและปัญหาอื่นๆ ของกลุ่ม เพื่อที่กลุ่มอื่นๆ จะได้ร่วมอภิปรายและร่วมหาแนวทางแก้ปัญหา หรืออาจจะระดมแรงงาน ทรัพยากร เงินทุน เพื่อมาดำเนินกิจกรรมและแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ดังที่ผู้นำชุมชนกล่าวว่า “...ความจำเป็นของกลุ่มที่เฮตังขึ้นมาก็เพื่อความเข้มแข็งของชุมชน แล้วจะเพื่อแบ่งเบาภาระของแต่ละฝ่าย เขาสามารถบริหารจัดการร่วมกันได้ มีการลงขันมีการร่วมทุน มีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน 3 เดือนถือให้มา รายงานผลการดำเนินงาน กลุ่มได้มีปัญหามาเอามาว่ากัน ได้ช่วยกันแก้ไข...” (สุดใจ เจริญสุข และเสวต จันทร์หอม, สัมภาษณ์ 2559) และ *เครือข่ายภายนอกชุมชน* หมู่บ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่ามเป็นพื้นที่ต้นแบบการเรียนรู้การบริหารจัดการน้ำและการบริหารจัดการกลุ่มอาชีพร่วมกัน ทั้งในระดับจังหวัดและระดับประเทศ ทำให้มีองค์กรชาวบ้านหน่วยงานต่างๆ ทั่วประเทศรวมถึงต่างประเทศเข้ามาศึกษาดูงานเป็นจำนวนมาก ที่ผ่านมากกว่า 190 คณะ 17,048 คน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ทำให้เห็นเจตคติ ความรู้สึกนึกคิด แนวคิด เทคนิค วิธีการทำงาน ซึ่งมีลักษณะทั้งเป็นผู้ให้และผู้รับ เกิดการผสมผสานความรู้ภายในกับภายนอก และสามารถนำไปปรับใช้ให้สอดคล้องกับบริบทของตนเองได้

กลุ่มกิจกรรมในชุมชน ยังมี *การใช้สื่อเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้* เพื่อกระตุ้นความคิด สร้างความเข้าใจที่ชัดเจน และให้การเรียนรู้เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น มีทั้งสื่อจากภายนอกชุมชนและสื่อภายในชุมชนผสมผสานกันไป ประกอบด้วย *สื่อบุคคล* เป็นการถ่ายทอดทัศนคติ ความรู้ ความเข้าใจของบุคคลผ่านการพูด การอธิบาย และปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่าง ได้แก่ บรรพบุรุษ ผู้นำและผู้รู้ เพื่อนบ้านหรือคนในชุมชน และพระสงฆ์ ยกตัวอย่างเช่น การเรียนรู้วิธีการทำเกษตรจากบรรพบุรุษ การเรียนรู้แนวคิดและวิธีการทำงานพัฒนาชุมชนจากผู้นำ หรือการเรียนรู้การทำเกษตรอินทรีย์จากเกษตรกรตัวอย่างในชุมชน เป็นต้น *สื่อสิ่งพิมพ์* ได้แก่ หนังสือ เอกสารวิชาการ แผ่นพับ ไลน์ แผ่นที่ ปฏิทินกิจกรรม ยกตัวอย่างเช่น ปฏิทินการเปิด-ปิดน้ำของกลุ่มกองทุนผู้ใช้น้ำ หนังสือ/คู่มือการทำเกษตร และ ไลน์โครงสร้างการดำเนินงานของกลุ่มต่างๆ เป็นต้น *สื่อวีดิทัศน์* ทั้งที่นำวีดิทัศน์ความสำเร็จจากภายนอกชุมชนมาถ่ายทอดให้คนในชุมชนเรียนรู้ และการบันทึกวีดิทัศน์บทเรียนการดำเนินงานของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนไปเป็นบทเรียนให้กับชุมชนอื่นๆ สื่อต่อมาคือ *สื่อพื้นบ้าน* โดยใช้ภาษาถิ่นอีสาน ผญา เรื่องเล่าหรือ “นิทานก้อม” การร้องหมอลำ และพิธีกรรมในประเพณีวัฒนธรรมเป็นสื่อในการเรียนรู้ และเนื่องจากปัจจุบันมีเทคโนโลยีที่ทันสมัยมากขึ้นจึงมีการใช้ *สื่อออนไลน์* เสริมสร้างการเรียนรู้ ซึ่งเป็นการค้นคว้าความรู้เพิ่มเติมด้วยตนเอง เช่น การค้นหาวิธีการทำประดุกั้นน้ำจากกูเกิ้ล การศึกษาวิธีการทำน้ำหมักชีวภาพจากยูทูป เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี *สื่อ/เครื่องมือทางวิชาการอื่นๆ* เช่น แบบสำรวจ แบบประเมิน แบบสอบถาม PowerPoint มาช่วยเสริมสร้างการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนด้วย

ในส่วนองวิธีการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน มีการเรียนรู้จากการสังเกตผ่านตา หู จมูก ลิ้น และกาย จากกิจกรรมต่างๆ ที่อยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน หรือวิธีการผลิตของกลุ่ม ยกตัวอย่างเช่น สังเกตการงอกและการเจริญเติบโตของพืชผักที่ปลูก สังเกตความเปลี่ยนแปลงของระดับน้ำในอ่างเก็บน้ำ ซึ่งเป็นการสังเกตผ่านดวงตา หรือ

การสังเกตผ่านลิ้น เช่น การชิมรสน้ำข้าวกล้อง กล้วยตากแสงอาทิตย์ แหนมหมู และข้าวเกรียบฟักทอง เป็นต้น และมีการเรียนรู้จากการอ่าน เช่น อ่านหนังสือเกี่ยวกับการทำเกษตร คู่มือการปศุสัตว์ อ่านเอกสารวิชาการที่แจกไว้ในเวทีอบรม อ่านกฎระเบียบ และอ่านรายงานการประชุมกลุ่ม อย่างไรก็ตามผู้ให้ข้อมูลบางรายกล่าวว่า “...บ่ค่อยอ่านดอก เพราะว่าอ่านหนังสือบ่ค่อยออก แม่จบแค่ ป.4 เน้นฟัง เน้นเบื่บ่เข้าใจมองได้กะถามเพื่อน แล้วกะลงมือเฮ็ดเอง เข้าใจกว่าอ่าน...” (สุริพร ชื่นใจจั้ง (นามสมมติ), สัมภาษณ์ 2561) ซึ่งข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า การอ่านเป็นอุปสรรคต่อการเรียนรู้ของคนในชุมชนบางคน เนื่องจากได้รับการศึกษาเพียงระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 เท่านั้น จึงเน้นการเรียนรู้จากการสังเกต การฟัง การถาม และการปฏิบัติด้วยตนเองมากกว่า นอกจากนี้ยังได้เรียนรู้จากการฟังและการถาม เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานกลุ่ม วิธีการดำเนินชีวิต เรื่องที่สนใจหรือเรื่องทั่วไป เช่น การฟังและซักถามในที่ประชุม การซักถามเมื่อเกิดข้อสงสัยขณะไปศึกษาดูงาน การถามไถ่สารทุกข์สุกดิบ การฟังและการถามเป็นการสื่อสาร 2 ทาง ดังนั้นจึงมีทั้งผู้พูดและผู้ฟัง และในบางครั้งหากผู้ฟังเกิดข้อสงสัยก็จะตั้งคำถามเพื่อให้ผู้พูดคลายความสงสัยนั้น การเรียนรู้จากการทดลองทำ ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่กลุ่มกิจกรรมใช้ในการเรียนรู้ ทั้งการทดลองทำด้วยตนเองและการเรียนรู้จากผู้อื่นและนำความรู้มาทดลองปฏิบัติให้เกิดผลด้วยตัวเอง เช่น การทดลองแก้ไขปัญหาเพลี้ยในพืชผัก ด้วยการฉีดพ่นน้ำหมักชีวภาพตามระยะการเติบโตของพืช ดังที่สมาชิกกลุ่มปลูกพืชหลังนา เล่าให้ฟังว่า “...ปัญหาของการเฮ็ดเกษตรกะคือเพลี้ย เฮ็ดต้องสังเกตว่าเพลี้ยมันสิกินยาม ใด คือช่วงระยะ ใบออกมา 3-4 ใบ กะแก้ปัญหาคือเอาน้ำหมักมาฉีดก่อนรอบแรก รอบที่สองคือตอนมันกำลังลือออกดอกเป็นหมากน้อยๆ กะเอาน้ำหมักมาได้อีก ลองไล่เบื่บ่ก่อนถ้าบ่หายกะฉีดได้อีก บาดินเฮ็ดแล้ว ต่อไปกะฉีดไล่เลย ก่อนเพลี้ยมันลึง ช่วงออกไปกับช่วงเป็นดอก...” (สมัย จงกลณี, สัมภาษณ์ 2561) จะเห็นว่าการเรียนรู้จากการทดลองทำดังกล่าว มีจุดเริ่มต้นจากการสังเกต จากนั้นทดลองทำเพื่อแก้ไขปัญหา ซึ่งกลายมาเป็นวิธีการป้องกันแทนการแก้ไขปัญหาล่าช้าในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตามจากการสังเกต พบว่า วิธีการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนไม่ได้ใช้วิธีการใดวิธีการหนึ่งเพียงวิธีการเดียว แต่จะเป็นวิธีการเรียนรู้แบบผสมผสานทั้งการสังเกต การฟัง การถาม เพื่อทำความเข้าใจ และนำกลับมาทดลองทำซ้ำๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น สามารถสรุปเป็นแนวทางปฏิบัติหรือองค์ความรู้ที่เหมาะสมสอดคล้องกับปัญหาหรือความต้องการของตนเอง

สำหรับกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม พบว่า มี 5 ขั้นตอนประกอบด้วย ขั้นที่หนึ่ง การวิเคราะห์ปัญหาในชุมชน โดยจะจัดประชุมหรือจัดประชาคมผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้นำและสมาชิกกลุ่มกิจกรรมในชุมชน ชาวบ้านทั่วไป และหน่วยงานในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องมาร่วมรับฟังแลกเปลี่ยน ระดมความคิดเห็น ถึงสภาพปัญหาของกลุ่มหรือชุมชน และผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อคนในกลุ่มและชุมชน ซึ่งทำให้เห็นสภาพปัญหาที่เป็นจริง ทำให้กลุ่ม/องค์กรชุมชนตระหนักในปัญหา อันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาคือการตอบสนองความต้องการของชาวบ้านต่อไป ขั้นที่สอง ค้นหาผู้สนใจเข้าร่วมเรียนรู้ โดยเน้นบุคคลที่มีความสนใจตระหนักในปัญหา หรือสนใจอยากแก้ไขปัญหากลุ่มและชุมชน วิธีการค้นหาผู้สนใจเข้าร่วมเรียนรู้ใช้วิธีการสอบถามในที่ประชุม หรือเวทีประชาคม สอบถามผ่านผู้นำชุมชน หรือทาบทามบุคคลที่มีวิถีการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับปัญหานั้นๆ โดยตรง เช่น เป็นผู้ที่ประสบกับปัญหาสารเคมีจากการทำเกษตร เป็นกลุ่มที่ประสบปัญหาการบริหารจัดการ หรือเป็นเกษตรกรที่ประสบปัญหาการแย่งใช้น้ำ เป็นต้น ขั้นที่สาม ระบุปัญหาและความต้องการ ในขั้นนี้จะเป็นการกำหนดและวิเคราะห์ปัญหาแบบเจาะลึกให้เห็นถึงที่มาที่ไปหรือสาเหตุของปัญหา ขอบเขตความรุนแรงของปัญหา ผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อบุคคล กลุ่ม/องค์กร และชุมชน ซึ่งจะนำไปสู่การจัดลำดับความสำคัญหรือความรุนแรงของปัญหา และคัดเลือกปัญหามาทำการแก้ไข

ก่อนที่จะมีการแก้ไขปัญหาในบางครั้งต้องพัฒนาศักยภาพและเสริมสร้างองค์ความรู้แก่บุคคลหรือกลุ่มคนที่จะมาดำเนินการแก้ไขปัญหาเสียก่อน ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ **ขั้นที่สี่ การจัดการกิจกรรมการเรียนรู้** ซึ่งการออกแบบกิจกรรมการเรียนรู้จะคำนึงถึงปัญหาในเรื่องนั้นๆ เป็นสำคัญ มีหลากหลายรูปแบบ ได้แก่ *การจัดอบรม* มีทั้งการจัดอบรมธรรมดาทั่วไป และการจัดอบรมแบบปฏิบัติการ เช่น การจัดอบรมเรื่องการบริหารจัดการการเงินและการบัญชี หรือการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการพัฒนาศักยภาพผู้นำการเปลี่ยนแปลง เป็นต้น ซึ่งช่วยให้คณะกรรมการและสมาชิกของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนมีความรู้เพิ่มขึ้น เปิดโลกทัศน์และพัฒนาทักษะ/ความสามารถให้เพิ่มขึ้น *การจัดศึกษาดูงาน* เป็นการออกไปเรียนรู้นอกชุมชน ในพื้นที่รูปธรรมที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งพื้นที่เรียนรู้นั้นจะปฏิบัติงานคล้ายคลึงกับชุมชนบ้านโคกล่ามแสงอร่าม เช่น เป็นชุมชนที่มีการบริหารจัดการกลุ่ม/องค์กร เป็นชุมชนที่มีการบริหารจัดการโรงสีข้าว หรือเป็นชุมชนที่มีกระบวนการด้านการผลิต การแปรรูป และการตลาด เป็นต้น ทำให้กลุ่มกิจกรรมในชุมชนได้เรียนรู้ถึงวิถีคิด วิถีปฏิบัติ และมีบทเรียนที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการจัดการหรือแก้ไขปัญหาในกลุ่มได้ *การเรียนรู้และฝึกปฏิบัติในพื้นที่รูปธรรมความสำเร็จ* โดยการส่งตัวแทนกลุ่มกิจกรรมในชุมชน ไปเรียนรู้ในพื้นที่นั้นๆ แบบใกล้ชิด ใช้ระยะเวลาต่อเนื่องยาวนาน ตั้งแต่ 1 สัปดาห์ – 2 เดือน มีการเรียนรู้ทั้งจากทฤษฎี และการลงมือปฏิบัติจริง เช่น การส่งตัวแทนกลุ่มกองทุนเป็ดไปเรียนรู้วิธีการเลี้ยงเป็ดที่ฟาร์มปนัดดา อำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น ซึ่งนอกจากจะเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ทักษะ ความชำนาญแล้ว ยังได้ ‘สิ่งของ’ กลับมาใช้จริงในชุมชน เช่น การซื้อลูกเป็ดมาเลี้ยงในชุมชน เป็นต้น *การเชิญวิทยากรมาเสริมความรู้ในพื้นที่* ซึ่งจะมีการอธิบายเนื้อหาวิชาการ และการสาธิตวิธีการ เช่น การแปรรูป แหนมหมูและไส้กรอกอีสาน การทำกล้วยตากแสงอาทิตย์ และการทำน้ำข้าวกล้องสูตรต่างๆ เป็นต้น และ*การทำวิจัยแก้ไขปัญหาชุมชน* 3 เรื่อง ได้แก่ การวิจัยเรื่องแนวทางการจัดการน้ำตามแนวท่อชุมชนบ้านโคกล่าม-แสงอร่าม การวิจัยเรื่องแนวทางการจัดการองค์กร/ คนในชุมชน การวิจัยเรื่องแนวทางการแก้ไขปัญหาสารเคมีในชุมชน โดยใช้รูปแบบการวิจัยท้องถิ่นและการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีนักวิจัย มหาวิทยาลัยขอนแก่นเป็นที่เลี้ยง ผู้นำและตัวแทนกลุ่มกิจกรรมในชุมชนเป็นนักวิจัย หรือ ‘นักชอกคลัน’ เริ่มตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การพัฒนาโจทย์และเค้าโครงวิจัย การพัฒนาเครื่องมือและเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์และประมวลผลข้อมูล การจัดการกิจกรรมแก้ไขปัญหาชุมชน และการจัดเวทีคืนข้อมูลสู่ชุมชนกับกลุ่มกิจกรรมอื่นๆ

สำหรับกระบวนการเรียนรู้ขั้นสุดท้ายของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม คือ **ขั้นที่ห้า การนำความรู้มาประยุกต์ใช้** โดยพบว่า กลุ่มกิจกรรมในชุมชนได้นำความรู้มาใช้พัฒนา/ปรับปรุงการดำเนินงานกลุ่ม เช่น การกำหนดเป้าหมายการดำเนินงานใหม่ การปรับโครงสร้างกลุ่ม การปรับปรุงกฎระเบียบหรือข้อตกลงของกลุ่ม การปรับปรุงคุณภาพผลิตภัณฑ์ของกลุ่ม เป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น กลุ่มวิสาหกิจแปรรูปน้ำข้าวกล้อง ได้นำความรู้เกี่ยวกับวิธีการทำให้น้ำข้าวกล้องมีอายุการบริโภคและการเก็บรักษาที่ยาวนานขึ้น โดยการพาสเจอร์ไรส์แบบง่ายๆ หรือที่สมาชิกกลุ่มวิสาหกิจชุมชนแปรรูปน้ำข้าวกล้องเรียกว่า “การน็อคน้ำแข็ง” ซึ่งได้รับความรู้จากการศึกษาดูงานจากกลุ่มวิสาหกิจชุมชนข้าวกล้องอินทรีย์บ้านหนองแสง อำเภอบ้านแฮด จังหวัดขอนแก่น มาปรับใช้กับการผลิตและแปรรูปน้ำข้าวกล้องของกลุ่ม เป็นต้น และนำความรู้มาใช้ในการแก้ไขปัญหาชุมชน โดยการกำหนดกิจกรรม แผนปฏิบัติงาน หรือโครงการแก้ไขปัญหาชุมชน ซึ่งจะกระทำผ่านเวทีประชุมร่วมกันของผู้นำชุมชน คณะกรรมการและสมาชิกกลุ่มกิจกรรมในชุมชน รวมถึงชาวบ้านทั่วไป มีการระบุปัญหา-สาเหตุ กำหนดวัตถุประสงค์ กิจกรรมหลัก กลุ่มเป้าหมาย ระยะเวลา งบประมาณ ผู้รับผิดชอบ ผลที่คาดว่าจะได้รับ และความเสี่ยงที่อาจจะเกิดขึ้น ยกตัวอย่างเช่น การแก้ไขปัญหาสารเคมีในการทำเกษตรของคนในชุมชน โดยค้นหาเกษตรกรแกนนำ 10 คน จัดทำแปลงสาธิตการปลูกพืชโดยใช้ปุ๋ยชีวภาพและสารอินทรีย์ พัฒนาสูตรสารอินทรีย์กำจัดศัตรูพืชและกำจัดหญ้า จัดเวทีสร้างการรับรู้และรณรงค์ให้คนในชุมชนลดใช้สารเคมี และขยายผลโดยการชักชวนคนในชุมชนมาทำเกษตรอินทรีย์ ในลักษณะแกนนำ 1 คน ต่อเพื่อน

บ้าน 1 คน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการนำความรู้มาประยุกต์ใช้ในวิธีการเกษตรของปัจเจกบุคคล ยกตัวอย่างเช่น การศึกษาดูงานเรื่องการทำหลุมพองเพียงของตัวแทนกลุ่มกิจกรรมในชุมชน เพื่อแก้ไขปัญหาสารเคมีในชุมชน ซึ่งตามหลักการทำหลุมพองเพียงแล้วต้องมีการปลูกไม้ยืนต้นที่สามารถขยายได้ในอนาคต เช่น ขางนา มะค่าแต้ สัก ประดู่ เป็นต้น แต่เมื่อตัวแทนกลุ่มกิจกรรมในชุมชนได้นำความรู้มาทดลองปฏิบัติจริงในพื้นที่ ก็เกิดความกังวลเกรงว่าหากปลูกพืชดังกล่าว ในอนาคต 10-20 ปี จะต้องเสียพื้นที่นาเป็นพื้นที่ป่า จึงได้ประยุกต์องค์ความรู้ให้สอดคล้องกับความต้องการของตนเอง โดยปลูกพืชยืนต้นที่มีอายุไม่ยาวนานนักทดแทนพืชยืนต้นดังกล่าว เช่น มะละกอ กล้วย เพกา แคน ชนุน เป็นต้น

อย่างไรก็ตามกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม เป็นการผสมผสานวิธีการเรียนรู้ และองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ด้วยตนเองของคนในชุมชน และการหนุนเสริมของบุคคล/หน่วยงาน/องค์กรพัฒนาภายนอก ผ่านกระบวนการทำงาน การพัฒนา และการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ ยกตัวอย่างหน่วยงานและบทบาทของหน่วยงานที่มีส่วนในการเสริมสร้างการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน เช่น มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ มูลนิธิมันพัฒนา เทศบาลตำบลกุดหมากไฟ กรมชลประทาน สำนักงานเกษตรและสหกรณ์ อำเภอนองวัวซอ สำนักงานปศุสัตว์จังหวัดอุดรธานี มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี เป็นต้น ซึ่งบทบาทของหน่วยงานต่างๆ จำแนกตามลักษณะการดำเนินงานแล้ว พบว่า มี**บทบาทนักพัฒนา** คือ กระตุ้นให้คนในชุมชนได้มองเห็นถึงปัญหา สาเหตุของปัญหา มองเห็นศักยภาพของชุมชน เพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหา จนนำไปสู่กิจกรรมต่างๆ เช่น การพัฒนาให้เกิดกลุ่ม/องค์กรเพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ การพัฒนาระบบน้ำน้ำเข้าแปลงนาเพื่อแก้ไขปัญหาคุณภาพชีวิต เป็นต้น **บทบาทของการเป็นผู้เอื้ออำนวย** ในการให้คำปรึกษา ให้ข้อเสนอแนะ ให้กำลังใจประสานงาน เอื้ออำนวยความสะดวกต่างๆ ที่เอื้อต่อประโยชน์ของกลุ่ม/องค์กรชุมชน **บทบาทในการเป็นผู้สนับสนุนการเรียนรู้** ให้กลุ่ม/องค์กรชุมชนเกิดการเรียนรู้ตั้งแต่การตั้งคำถามให้รู้จักวิเคราะห์ปัญหา การออกแบบเนื้อหาและวิธีการเรียนรู้ การจัดกระบวนการและกิจกรรมการเรียนรู้ให้แก่กลุ่มกิจกรรมในชุมชน และการจัดทำสื่อเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้ นอกจากนี้ยังมี**บทบาทของนักวิจัย** โดยแสวงหาความรู้อย่างเป็นระบบ เพื่อมุ่งแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชน เริ่มตั้งแต่การศึกษาวเคราะห์ชุมชน การออกแบบแผนแก้ไขปัญหาชุมชน การปฏิบัติการแก้ไขปัญหาชุมชน การประเมินผล และได้ชักชวนคนในชุมชนที่สนใจเข้าร่วมเป็นนักวิจัยด้วย ทั้งนี้บทบาทที่กล่าวมานั้น มิได้หมายความว่า เป็นของหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือ หน่วยงานหนึ่งๆ อาจจะกระทำทั้ง 4 บทบาท หรือกระทำบทบาทใดบทบาทหนึ่งก็ได้ โดยที่บทบาทเหล่านี้มิได้แยกออกจากกันโดยสิ้นเชิง แต่ในกระบวนการทำงานอาจมีบทบาทใดบทบาทหนึ่งเป็นบทบาทหลัก และมีบทบาทอื่นๆ เป็นบทบาทเสริม

จะเห็นว่าการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม ทั้งที่เรียนรู้ด้วยตนเอง เรียนรู้ในลักษณะกลุ่มและเครือข่าย การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้จากหน่วยงานหรือนักพัฒนาภายนอก เป็นกระบวนการที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ช่วยให้เกิดการเพิ่มพูนทักษะ ความรู้ อันจะนำไปสู่การพึ่งพาตนเองของกลุ่มกิจกรรมในชุมชน และความเข้มแข็งของชุมชนต่อไป

อภิปรายและสรุปผลการวิจัย

จากการศึกษากระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม ตำบลกุดหมากไฟ อำเภอนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี พบว่า กลุ่มกิจกรรมในชุมชนมีการเรียนรู้จากการแก้ไขปัญหาในชีวิตจริง ซึ่งเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของปัจเจกบุคคล กลุ่ม และชุมชน ยกตัวอย่างเช่น ปัญหาขายได้ไม่เพียงพอ ปัญหาการบริหารจัดการกลุ่ม และปัญหาความขัดแย้งในชุมชน เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับ สุพจน์ แสงเงิน และคณะ

(2546) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนแผ่นดินทองคอรุทศึ่กว่าในการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน ว่า การเรียนรู้ของชุมชนเกิดจากสภาพปัญหาในวิถีชีวิตและความต้องการปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และสอดคล้องกับสมพันธ์ เศรษฐกิจ และคณะ (2543) ที่ได้กล่าวไว้ว่า การเรียนรู้ขององค์กรชุมชนเพื่อชุมชนเป็นสุข เกิดจากการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์จริงท่ามกลางการปฏิบัติ การเรียนรู้โดยสื่อวัฒนธรรม พิธีกรรมต่าง ๆ และการเรียนรู้โดยกระบวนการกลุ่ม ซึ่งทำให้เกิดการผสมผสานความรู้เดิมกับความรู้ใหม่ เช่นเดียวกันกับกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม ที่มีการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมด้วยกระบวนการกลุ่ม และการใช้สื่อเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้ ทั้งสื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อวีดิทัศน์ และสื่อออนไลน์

อย่างไรก็ตามการศึกษาลักษณะการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม ยังพบว่ากลุ่มกิจกรรมในชุมชนมีการเรียนรู้และทำงานร่วมกันในลักษณะเป็นเครือข่าย กล่าวคือ ทั้ง 9 กลุ่มกิจกรรมมีการจัดประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ผ่านเวทีประชุมติดตามการดำเนินงาน ซึ่งจะจัดขึ้นในทุก 3 เดือน ใช้ชื่อว่า “เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ กลุ่มเข้มแข็งช่วยกลุ่มอ่อนแอ” เพื่อให้แต่ละกลุ่มรายงานความก้าวหน้าผลการดำเนินงาน นำเสนอปัญหาหรือความต้องการ เพื่อให้กลุ่มอื่นๆ ได้ร่วมอภิปรายและร่วมหาแนวทางช่วยแก้ปัญหาาร่วมกัน

วิธีการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม พบว่า มีการเรียนรู้จากการสังเกต โดยการสังเกตกิจกรรมต่างๆ ที่อยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน หรือวิถีการผลิตของกลุ่ม เช่น สังเกตการงอกและการเจริญเติบโตของพืชผักที่ปลูก สังเกตความเปลี่ยนแปลงของระดับน้ำในอ่างเก็บน้ำ เป็นต้น และมีการเรียนรู้จากการอ่าน เช่น อ่านหนังสือเกี่ยวกับการทำเกษตร คู่มือการปศุสัตว์ อ่านเอกสารวิชาการที่แจกให้ในเวทีอบรม อ่านกฎระเบียบ และอ่านรายงานการประชุมกลุ่ม นอกจากนี้ยังได้เรียนรู้จากการฟังและการถาม เช่น การฟังและซักถามในที่ประชุม หรือการซักถามเมื่อเกิดข้อสงสัยขณะไปศึกษาดูงาน ทั้งยังเรียนรู้จากการทดลองทำ ทั้งการทดลองทำด้วยตนเองและการเรียนรู้จากผู้อื่นและนำความรู้มาทดลองปฏิบัติให้เกิดผลด้วยตัวเอง ซึ่งสอดคล้องกับการนำเสนอของปาริชาติ วัลย์เสถียร (2549) ที่ได้กล่าวถึงวิธีการเรียนรู้ของบุคคล กลุ่ม/ภาคีเครือข่าย และชุมชน ว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการเชิงปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม มีวิธีการเรียนรู้จากการสังเกต การฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง การเรียนรู้จากผู้อื่น การฟัง-การพูด การลองผิดลองถูกจากการปฏิบัติจริง และหน่วยของการเรียนรู้มีหลายระดับ ตั้งแต่ บุคคล ครอบครัว กลุ่มชุมชนและเครือข่าย

สำหรับกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม มีลักษณะเป็นขั้นตอน ซึ่งมีอยู่ 5 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นที่ 1 การวิเคราะห์ปัญหาในชุมชน ขั้นที่ 2 ค้นหาผู้สนใจเข้าร่วมเรียนรู้ ขั้นที่ 3 ระบุปัญหาและความต้องการ ขั้นที่ 4 การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ และขั้นที่ 5 การนำความรู้มาประยุกต์ใช้ ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดของวรลักษ์ณ์ ไชยทัฬ (2544) ที่ได้กล่าวถึงขั้นตอนของกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ไว้ว่า มีอยู่ 8 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นตอนที่หนึ่ง การประเมินปัญหาความต้องการของผู้เข้าร่วม ขั้นตอนที่สอง การกำหนดวัตถุประสงค์ ขั้นตอนที่สาม การเลือกกำหนดเนื้อหาและจัดลำดับเนื้อหา ขั้นตอนที่สี่ การเลือกวิธีการในการจัดกระบวนการเรียนรู้ ขั้นตอนที่ห้า การจัดทำโครงการจัดการเรียนรู้ ขั้นตอนที่หก การออกแบบจัดทำหลักสูตรกระบวนการเรียนรู้ ขั้นตอนที่เจ็ด การจัดการกระบวนการเรียนรู้ และขั้นตอนที่แปด การประเมินผลและติดตามสนับสนุนการจัดการกระบวนการเรียนรู้

อย่างไรก็ตาม กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม ขั้นที่สี่ การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ โดยการจัดอบรม การจัดการศึกษาดูงาน การเรียนรู้และฝึกปฏิบัติในพื้นที่รูปธรรมความสำเร็จ และการเชิญวิทยากรมาเสริมความรู้ในพื้นที่ มีความคล้ายคลึงกับการศึกษาของปาริชาติ วัลย์เสถียร และคณะ (2549) ที่ได้เสนอรูปแบบและวิธีการจัดการกระบวนการเรียนรู้ในระดับชุมชน ประกอบด้วย การฝึกอบรม การศึกษาดูงานและทัศนศึกษา การสาธิตวิธีการในพื้นที่ และการพบปะแลกเปลี่ยนข้อมูลความรู้ ทัศนยะ และประสบการณ์

กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม เป็นการผสมผสานวิธีการเรียนรู้ และองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ด้วยตนเองของคนในชุมชน และการหนุนเสริมของบุคคล/หน่วยงาน/องค์กรพัฒนาภายนอก ผ่านกระบวนการทำงาน การพัฒนา และการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ เช่น มุขนิธิปิดทองหลังพระฯ มุขนิธิมันพัฒนาเทศบาลตำบลกุคุดหมากไฟ กรมชลประทาน สำนักงานเกษตรและสหกรณ์อำเภอหนองวัวซอ สำนักงานปศุสัตว์จังหวัดอุดรธานี มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี เป็นต้น ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ช่วยให้เกิดการเพิ่มพูนทักษะ ความรู้ อันจะนำไปสู่การพึ่งพาตนเองของกลุ่มกิจกรรมในชุมชนและความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของสุพจน์ แสงเงิน และคณะ (2546) ที่ได้กล่าวว่า การสร้างชุมชนให้มีความเข้มแข็ง การพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง ต้องอาศัยความร่วมมือและการสนับสนุนจากองค์กรและสถาบันต่าง ๆ ในชุมชนทั้งครอบครัว โรงเรียน และองค์กรชุมชน รวมทั้งจากหน่วยงานและองค์กรภายนอก ให้เข้ามาประสาน ร่วมมือ และช่วยเหลือ โดยอาศัยพื้นฐานความรู้และประสบการณ์ดั้งเดิมของชุมชน มาผนวกกับความรู้ที่ได้จากการหนุนเสริมจากภายนอก เพื่อผสมผสานเป็นความรู้ใหม่ที่จะนำไปสู่การพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนให้เกิดขึ้น

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการกลุ่มกิจกรรมในชุมชนบ้านโคกล่ามและบ้านแสงอร่าม เจ้าหน้าที่มุขนิธิปิดทองหลังพระฯ นักพัฒนาชุมชนเทศบาลตำบลกุคุดหมากไฟ และนักวิจัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ได้อนุเคราะห์ข้อมูลในการศึกษารุ่นนี้ ความสำเร็จนี้มีอาจเกิดขึ้นได้หากไม่ได้รับความกรุณาและความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก ดร.สมพันธ์ เตชะอธิก อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และขอกราบขอบพระคุณบิดา มารดา ที่คอยสนับสนุน ให้กำลังใจและความห่วงใย รวมทั้งความช่วยเหลือในทุกเรื่อง จึงใคร่ขอกราบขอบพระคุณทุกท่านเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมสหกรณ์. จำนวนกลุ่มอาชีพ แยกตามสถานะ และประเภทผลิตภัณฑ์ [ออนไลน์] 2556 [อ้างเมื่อ 7 มีนาคม 2559]. จาก <http://www.cpd.go.th/cpd/cpdinter/download/data56/occup/t1c1>
- ขจรศักดิ์ วงศ์วิราช. การศึกษารูปแบบการบริหารจัดการกลุ่มอาชีพเกษตรผักปลอดสารพิษบ้านจำ หมู่ที่ 6 ตำบลปลงยางคอก อำเภอห้างฉัตร จังหวัดลำปาง [วิทยานิพนธ์ปริญญา หลักสูตรบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต คณะวิทยาการจัดการ]. ลำปาง: มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง; 2552.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร. กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชน. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.); 2549.
- วาราลักษณ์ ไชยทัต. การจัดการกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์; 2544.
- สาวิณี รอดสิน. ชุมชนเข้มแข็ง: กรณีศึกษาบ้านางจำปี ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่ [วิทยานิพนธ์การศึกษาดตามหลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญาประศาสนศาสตร์]. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร; 2554.
- สถาบันเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน. การสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน. พิษณุโลก: โรงพิมพ์ทิพย์เสนาการพิมพ์; 2552.
- สุพจน์ แสงเงิน และคณะ. รายงานฉบับสมบูรณ์เรื่องกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน: ศึกษากรณี ชุมชนแผ่นดินทองคอยรุตต์แก้ว. [ม.ป.ท.]: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ; 2546.

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. รายงานการวิจัยโครงการวิจัยกระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชน การจัดการ
องค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย; 2543.

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. การเรียนรู้และการจัดการความรู้ขององค์กรชุมชนเพื่อชุมชนเป็นสุข. กรุงเทพฯ:
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย; 2549.